

Katarzyna Kita¹

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Międzynarodowa pozycja konkurencyjna polskich artykułów rolno-spożywczych na rynkach wybranych krajów azjatyckich - stan i perspektywy

The International Competitive Position of Polish Agri-Food Products on the Selected Asian Markets – Current Status and Prospects

Synopsis. Celem artykułu było określenie znaczenia wybranych krajów azjatyckich w polskim handlu artykułami rolno-spożywczymi oraz zbadanie skutków potencjalnej liberalizacji handlu rolnego dla pozycji konkurencyjnej wybranych produktów rolno-spożywczych wytwarzanych w Polsce na tych rynkach. Analiza konkurencyjności artykułów rolno-spożywczych przeprowadzona została w ujęciu ex-post oraz ex-ante. W pierwszym wykorzystano celowo dobrany zestaw ilościowych mierników międzynarodowej pozycji konkurencyjnej, w drugim - prognozy wykonano przy wykorzystaniu matematycznego modelu równowagi ogólnej GTAP, przy założeniu dwóch różnych wariantów liberalizacji handlu rolnego. Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono, że rynki azjatyckie są atrakcyjnymi rynkami zbytu dla polskich produktów pochodzenia zwierzęcego, w odniesieniu do których Polska posiada korzystną pozycję konkurencyjną. Wyniki symulacji GTAP wskazały, że perspektywie krótkookresowej, bez względu na stopień zliberalizowania handlu rolnego, pozycja konkurencyjna wytwarzanych w Polsce artykułów rolno-spożywczych pochodzenia zwierzęcego na rynkach azjatyckich zostanie utrzymana.

Słowa kluczowe: konkurencyjność, handel zagraniczny, analiza symulacyjna, liberalizacja handlu rolnego, rynki azjatyckie

Abstract. The significance of selected Asian countries in the Polish agri-food trade is presented in the paper. As well as some possible effects of a potential liberalization of agri-food trade for the competitive position of Polish agri-food products on the Asian markets. A deliberately selected set of quantitative measures of international competitiveness was used to carry out the ex post analysis and a mathematical model of general equilibrium GTAP was used to make ex ante analysis. Forecasts were made with two different variants of the liberalization of agricultural trade. The results of the analysis showed that Asian markets are attractive for Polish producers of products of animal origin, on which Poland has favorable competitive position. The GTAP simulation results indicated that in short term, regardless of the degree of liberalization of agricultural trade, the competitive position of Polish agri-food products of animal origin on the Asian markets will be maintained.

Key words: competitiveness, international trade, model simulations, liberalization of agri-food trade, Asian markets

Wprowadzenie

W szybko rozwijających się krajach Azji, pomimo ich wzajemnego zróżnicowania pod względem zamożności społeczeństw, kultury czy diety, obserwuje się istotne zmiany

¹ dr, Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej w Agrobiznesie, Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, ul. Wojska Polskiego 28, 61-039 Poznań, e-mail: kita @up.poznan.pl

w sferze konsumpcji żywności. Z jednej strony zmianie ulega struktura spożywanych artykułów rolno-spożywczych, czego odzwierciedleniem jest wzrost udziału produktów pochodzenia zwierzęcego oraz tych o wysokiej wartości dodanej. Z drugiej, obserwuje się homogenizację konsumpcji (lub też konwergencję konsumpcji) polegającą m.in. na rozprzestrzenianiu się identycznych lub podobnych wzorców konsumpcji w skali ponadnarodowej (Zhang i Wang, 2003; Zhou i in., 2014; Tokoyama i in., 2002; Lee i in., 2012).

Każde z państw Azji ma wiele cech specyficznych i każde reprezentuje duży potencjał rozwojowy, także w odniesieniu do sektora rolno-spożywczego. Chiny ze swoją korzystną sytuacją gospodarczą i rosnącą populacją należą do największych producentów i konsumentów żywności, stanowiąc wyzwanie nie tylko dla samych krajów regionu Azji, ale też dla całej światowej gospodarki². Z kolei rynek Japonii oficjalnie jest otwarty, ale utrzymanie relacji handlowych przez polskich producentów żywności wydaje się być niełatwe, chociażby z uwagi na obecność tam konkurentów kanadyjskich, amerykańskich czy chińskich. Podobnie jest w Korei³, gdzie napotyka się na wygórowane wymogi jakościowe czy odmienne upodobania spożywcze mieszkańców.

Zachodzące zmiany w modelu konsumpcji żywności w regionie Azji oraz chłonność rynków wewnętrznych tych krajów (którym nie zawsze towarzyszy samowystarczalność żywnościowa) sprawiają, że ze dla polskich producentów i eksporterów żywności jawią się one jako atrakcyjne rynki zbytu. Jest to o tyle istotne, że do momentu wstąpienia do UE zdecydowana większość państw tego regionu była trudno dostępna, a obecnie Chiny są największym partnerem handlowym (zaraz za Stanami Zjednoczonymi) UE (w tym i Polski), Japonia jest z kolei drugim po Chinach, a Korea Południowa dziewiątym najważniejszym dla UE azjatyckim rynkiem zbytu. Co ciekawe jednak, tylko z ostatnim krajem Unia Europejska ma podpisaną umowę o strefie wolnego handlu⁴. Natomiast w odniesieniu do dwóch pierwszych państw w zakresie obrotów handlowych artykułami rolno-spożywczymi obowiązują postanowienia i zobowiązania wynikające z przyjęcia Porozumienia w sprawie rolnictwa na forum GATT/WTO⁵.

W tym kontekście oraz biorąc pod uwagę, że międzynarodową pozycję konkurencyjną gospodarek narodowych lub ich sektorów najczęściej interpretuje się przez pryzmat wyników osiąganych przez dany kraj na rynku międzynarodowym (w szczególności przez jego zdolność do utrzymywania lub powiększania udziałów w rynkach eksportowych) (Misala, 2011) i że jest ona wyznaczana także przez realizowaną przez te kraje politykę

² Znaczący przyrost liczby konsumentów zwiększył zapotrzebowanie nie tylko na żywność, ale też na energię, wodę czy presję na pozostałe zasoby naturalne. Por. Huang i in. (1997), Lipero, Geok, Angeles-Aqdeppa (2013), Fukase i Martin (2016).

³ Z Koreą Południową UE ma podpisaną umowę handlową, której efektem jest strefa wolnego handlu między stronami (por. dalsza część opracowania).

⁴ Negocjacje, których celem było utworzenie strefy wolnego handlu między stronami, rozpoczęto w Seulu w 2007 r. Oficjalne podpisanie umowy o wolnym handlu między stronami nastąpiło w październiku 2010 r. W Umowie przewidziano zniesienie 98,7% ceł wyrażonych w wartości handlowej w okresie 5 lat od momentu jej wejścia w życie ale wobec szczególnie wrażliwych produktów rolnych (produkty wieprzowe, niektóre przetwory mięsne i produkty mleczarskiej) i produktów rybołówstwa nadal zastosowanie mają okresy przejściowe. Całkowita likwidacja ceł na towary ma nastąpić w okresie 20 lat (por. Aneks II Umowy) (przed podpisaniem umowy w stosunkach handlowych między stronami obowiązywały stawki celne w ramach Klauzuli Największego Uprzywilejowania) (*Overview Of FTA...* 2016). Por. (OJ L 127, 14.05.2011)

⁵ Przełomem może okazać się podpisanie przez UE i Japonię umowy o utworzeniu strefy wolnego handlu. Inicjatywa ta pojawiła się w 2011 r. na szczycie UE-Japonia, a oficjalne negocjacje rozpoczęto w marcu 2013 r. Siedemnasta runda negocjacyjna ma się odbyć w Brukseli we wrześniu 2016 r. (*Overview Of FTA...* 2016)

handlową i tę, która dyskutowana jest na forum Światowej Organizacji Handlu (WTO) (Nosecka i in. 2012), w artykule podjęto próbę określenia znaczenia Chin, Japonii i Korei Południowej w polskim handlu artykułami rolno-spożywczymi oraz zbadania skutków potencjalnej liberalizacji handlu rolnego dla pozycji konkurencyjnej wybranych produktów rolno-spożywczych wytwarzanych w Polsce na tych rynkach. Zakłada się bowiem, że postępujące procesy liberalizacji światowego handlu rolnego stwarzają realne szanse na rozwój wymiany handlowej i utrzymanie lub wzmocnienie pozycji konkurencyjnej artykułów z sektora rolno-spożywczego na wybranych rynkach azjatyckich.

Dane i metody

W analizie *ex post* wykorzystano dane statystyczne pochodzące z bazy Konferencji Narodów Zjednoczonych ds. Handlu i Rozwoju (UNCTAD). Zakres czasowy analizy, wyznaczony dostępnością danych, dotyczył lat 2004-2014. Przeprowadzone badanie objęło analizę handlu zagranicznego artykułami-rolno-spożywczymi sklasyfikowanymi w działach 0, 1, 22, 4 Międzynarodowej Standardowej Klasyfikacji Handlu SITC (Standard International Trade Classification)⁶ z wybranymi krajami azjatyckimi: Chinami, Japonią oraz Koreą Południową. Ocena przewag konkurencyjnych *ex post* wybranych grup artykułów rolno-spożywczych produkowanych w Polsce na rynku wybranych krajów Azji została przeprowadzona w oparciu o wybrane wskaźniki ujawnionych przewag komparatywnych (XRCA, MRCA, RTA), wskaźnik pokrycia importu eksportem (CR), wskaźnik specjalizacji eksportowej (SI) oraz indeks handlu wewnątrzgałęziowego Grubela-Lloyda (IIT)⁷.

Z kolei, analizę *ex ante*, polegającą na projekcji pozycji konkurencyjnej polskich produktów rolno-spożywczego na rynkach wybranych państw azjatyckich w perspektywie krótkookresowej przeprowadzono przy wykorzystaniu modelu równowagi ogólnej Global Trade Analysis Project (GTAP), zbudowanego w 1992 roku w centrum Global Trade Analysis, działającym przy Katedrze Ekonomiki Rolnictwa (Department of Agricultural Economics) Uniwersytetu Purdue.

Tabela 1. Propozycje redukcji cel na artykuły rolne zawarte w *Modalities on Agriculture* z dnia 6 grudnia 2008

Table 1. Range of tariffs cuts according to *Modalities on Agriculture* of 6 December 2008

Pasma redukcyjne <i>ad valorem</i> (%)	Proponowana redukcja cła (%)	Pasma redukcyjne <i>ad valorem</i> (%)	Proponowana redukcja cła (%)
Kraje rozwinięte		Kraje rozwijające się	
(0;20>	50	(0;30>	2/3 stawki redukcji proponowanej dla krajów rozwiniętych
(20;50>	57	(30;80>	
(50;75>	64	(80;130>	
Powyżej 130	70	Powyżej 130	

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Revised draft modalities for agriculture*. TN/AG/W/4/Rev.4. WTO.

⁶ 0 - Żywność i zwierzęta żywe, 1 - Napoje i tytoń, 22 - Nasiona i owoce roślin oleistych, 4 - oleje i tłuszcze roślinne i zwierzęce

⁷ Na temat kryteriów doboru wskaźników, formuł obliczeniowych oraz zasad interpretacji wyników zob. m.in. Kita (2014), Pawlak i Poczta (2011).

Projekcja została wykonana w dwóch wariantach symulacyjnych, różniących się stopniem redukcji taryf celnych. W wariantcie A założono, że redukcja stawek celnych odbywać się będzie zgodnie z propozycjami zawartymi w *modalities* negocjowanymi na forum WTO w grudniu 2008 roku oraz że nastąpi całkowita eliminacja stosowanych dotychczas wszelkich dotacji do eksportu żywności (*Revised draft modalities...*, 2008). W tym scenariuszu zastosowano pasmową formułę obniżki stawek celnych, według której wszystkie taryfy, w zależności od wysokości, podzielone są na cztery pasma redukcyjne. Do każdego z tych pasm ma zastosowany jest inny współczynnik redukcji - tym większy, im wyższy jest poziom stawek celnych (tab. 1). W wariantcie alternatywnym (B) założono, z kolei, pełną multilateralną liberalizację światowego handlu rolnego, obejmującą całkowitą likwidację instrumentów zakłócających handel tj: eliminację taryf celnych i subsydiów eksportowych. Obydwa warianty symulacyjne spełniały założenie wynikające z prawa Walrasa⁸, mówiącego o bezwzględnej konieczności zachowania warunków ogólnej równowagi modelu. Zmiany oszacowano w porównaniu ze stanem wynikającym z utrzymania aktualnego poziomu ochrony celnej rynków rolnych.

Bieżąca baza modelu GTAP (the GTAP 8 Data Base) obejmuje 129 krajów/regionów świata o otwartej gospodarce oraz 57 sektorów (grup produktów lub produktów) gospodarek narodowych⁹.

W przedmiotowych badaniach wykorzystano autorską agregację bazy danych modelu, w której wyodrębniono 11 grup produktów (zboża; owoce, warzywa i orzechy; nasiona i owoce oleistych; oleje i tłuszcze roślinne; cukier; mięso, podroby i przetwory mięsne; mleko i produkty mleczarskie; pozostałe surowce roślinne; nieprzetworzone produkty pochodzenia zwierzęcego; pozostałe produkty żywnościowe, pozostałe produkty i usługi) oraz m.in. Polskę, Chiny, Japonię i Koreę Południową¹⁰.

Projekcję zmian obrotów handlowych na podstawowe produkty rolno-żywnościowe w wybranych regionach świata wykonano metodą estymacji nieliniowej Gragg'a¹¹.

Handel zagraniczny artykułami rolno-spożywczymi Polski z wybranymi krajami azjatyckimi

Od momentu akcesji do Unii Europejskiej wymiana handlowa Polski w sektorze rolno-spożywczym z krajami azjatyckimi¹² rozwija się intensywnie. W 2004 roku wartość eksportu w tych kierunkach wyniosła 38 mln USD, a 2014 aż 267 mln USD, co stanowiło odpowiednio 2% i niecałe 5% eksportu rolno-spożywczego kierowanego na rynki państw trzecich (tab. 2, obliczenia własne). Natomiast wartość importu kształtowała się na poziomie 106 mln USD w 2004 roku i prawie 350 mln USD w 2014, co w obu skrajnych latach badanego okresu oznaczało 6-procentowy udział w strukturze importu rolno-

⁸ Zob. Hertel, Tsigas (1997).

⁹ Przy przeprowadzaniu symulacji, wyniki przedstawiane są w formie macierzy. Kolumny odpowiadają krajom/regionom świata, a wiersze poszczególnym sektorom.

¹⁰ Symulacje zostały przeprowadzone dla tych grup artykułów rolno-spożywczych, które w strukturze polskiego eksportu do wybranych krajów azjatyckich w 2014 roku stanowiły relatywnie największą jego część.

¹¹ Estymacja nieliniowa jest ogólną procedurą dopasowania, polegającą na oszacowaniu dowolnego rodzaju zależności między zmienną zależną (objaśnianą) a zmiennymi niezależnymi. Błędy szacunków wykonanych przy użyciu takich metod są mniejsze niż w przypadku estymacji liniowej (Stanisz 2007).

¹² Chinami, Japonią i Koreą Południową.

spożywczego z krajów spoza UE. W tym miejscu należy zaznaczyć, że wartości eksportu i importu do/z krajów pozaunijnych zwiększyły się w analizowanym okresie ponad trzykrotnie. Nadal więc najważniejszym partnerem handlowym w sektorze rolno-spożywczym Polski, tak po stronie importu jak i importu pozostawała Unia Europejska (tab. 2, obliczenia własne).

Tabela 2. Wartość obrotów w sektorze rolno-spożywczym Polski z wybranymi krajami azjatyckimi, i krajami spoza Unii Europejskiej w latach 2004-2014 (mln USD, %)

Table 2. Agri-food trade between Poland and selected Asian countries, the non-EU countries in 2014-2014 (million USD,%)

Wyszczególnienie	2004	2008	2012	2013	2014	2014/2013	2004=100
	Eksport						
Chiny	5,1	9,3	71,5	200,0	206,6	103,3	4 047,5
Japonia	21,0	30,9	126,3	117,5	37,3	31,8	177,7
Korea Pd	12,4	24,3	49,3	38,3	23,7	61,9	191,6
kraje spoza UE	1 720,5	3 071,9	5 134,2	5 617,5	5 823,3	103,7	338,5
Świat	6 192,6	16 292,6	21 531,0	26 181,3	27 366,8	104,5	441,9
	Import						
Chiny	105,0	297,2	310,1	311,3	339,1	108,9	323,0
Japonia	0,7	2,3	2,5	2,7	3,2	115,4	430,5
Korea Pd	0,6	1,8	2,2	3,1	5,1	166,9	830,5
kraje spoza UE	1 868,0	4 254,0	5 269,8	5 567,4	5 825,5	104,6	311,9
Świat	5 018,6	13 932,0	15 904,7	17 749,6	18 171,0	102,4	362,1
	Saldo						
Chiny	-99,9	-287,9	-238,6	-111,3	-132,4		
Japonia	20,3	28,6	123,8	114,8	34,1		
Korea Pd	11,8	22,6	47,1	35,2	18,6		
kraje spoza UE	-147,5	-1 182,1	-135,7	50,1	-2,2		
Świat	1 174,0	2 360,6	5 626,2	8 431,7	9 195,8		

Źródło: obliczenia własne na podstawie Kita (2014) oraz UNCTADStat (2016).

Zdecydowanie największą dynamiką charakteryzował się wywóz polskich artykułów rolnych i żywnościowych do Chin, który, w porównaniu do roku akcesji, wzrósł 40 razy, do poziomu 206 mln USD (tab. 2). W efekcie znaczenie tego kraju jako rynku zbytu wśród krajów trzecich wzrosło o ponad 3 punkty procentowe i w 2014 roku wyniosło 3,5% (tab. 2). Mimo zaobserwowanej wysokiej dynamiki eksportu artykułów rolnych i żywnościowych, to właśnie tylko z Chinami - spośród wybranych krajów azjatyckich - Polska odnotowała ujemne saldo obrotów. Rynek chiński, z 1,4 mld konsumentów będących coraz częściej zwolennikami produktów zachodnich, stwarza duże możliwości dla eksporterów żywności. Ciągły wzrost populacji i zamożności społeczeństwa oraz towarzyszący mu proces urbanizacji mogą doprowadzić do spadku liczby wytwórców żywności w tym kraju (Kita, Poczta 2015), co pociągnie za sobą konieczność sprowadzania żywności z zagranicy. Z drugiej jednak strony - pomimo malejącego udziału rolnictwa

w chińskim PKB¹³ i ujemnego salda obrotów w tym sektorze - Chiny nadal pozostają jednym z największych producentów żywności na świecie (FAOStat, 2016).

Znaczenie pozostałych dwóch państw Azji jako rynków zbytu dla polskich artykułów rolno-spożywczych w skali krajów trzecich pozostawało praktycznie marginalne. W 2014 roku konsumenci Japonii i Korei Południowej sprowadzali łącznie w ujęciu wartościowym 3,5-krotnie mniej niż Chińczycy (por. dalsza część pracy). Warto jednak zaznaczyć, że do roku 2012 wszystkie trzy kraje azjatyckie charakteryzowały się zbliżonym udziałem w strukturze polskiego eksportu kierowanego poza Unię Europejską (tab. 2). Zarówno w odniesieniu do Japonii, jak i Korei Południowej odnotowane przez Polskę dodatnie saldo w obrotach możliwe jest do uzyskania głównie za sprawą braku ich samowystarczalności żywnościowej wynikającej z przyczyn o charakterze naturalnym i środowiskowym oraz demograficznym¹⁴. Tym samym import żywności z tych krajów - choć od akcesji Polski do UE wzrósł odpowiednio cztero- i ośmiokrotnie - praktycznie nie występuje (tab. 2).

W latach 2004-2014 w strukturze eksportu rolnego Polski do poszczególnych krajów Azji dominowała żywność i zwierzęta żywe (od 75 do ponad 90%). Z uwagi na deficyt mięsa wieprzowego¹⁵ i drobiowego przy rosnącej liczbie ludności tego regionu, dla polskich eksporterów kraje azjatyckie są atrakcyjnym rynkiem zbytu dla produktów pochodzenia zwierzęcego. W 2004 roku spośród badanych krajów Korea Południowa była największym importerem mięsa i jego przetworów. Sprzedaż tej grupy asortymentowej generowała ponad 90% polskich przychodów w sektorze rolno-spożywczym uzyskiwanych na tym rynku (tab. 3). Uwarunkowania geograficzne i demograficzne, a także kulturowo zakorzenione nawyki żywieniowe mieszkańców tego regionu wpływające na wysoki i rosnący popyt na te produkty sprawiają, iż kraj ten nie jest samowystarczalny w produkcji mięsa (*Rynek mięsny w Republice Korei*, 2010). Podobne argumenty przemawiają za intensywnie zwiększającym się eksportem mięsa i jego przetworów na rynek japoński, którego wielkość jest porównywalna z rykiem rosyjskim. W 2014 roku wartość dostaw z Polski wzrosła czterokrotnie do poziomu 57 mln USD, stanowiąc tym samym blisko 60% całkowitego eksportu rolno-spożywczego w tym kierunku (tab. 3). Największą natomiast dynamiką charakteryzował się wywóz polskiego mięsa i jego przetworów do Chin. Od momentu akcesji Polski do UE wzrósł on ponad 17-krotnie, a w 2013 roku osiągnął najwyższy poziom w historii eksportu polskiego mięsa do tego kraju 140 mln USD¹⁶ (UNCTADStat, 2016), stanowiąc czwartą pod względem wartości pozycję w całkowitej strukturze towarowej polskiego eksportu do Chin. W zasadzie można stwierdzić, że Państwo Środka stało się motorem napędowym polskiego eksportu mięsa i jego przetworów (głównie wieprzowiny) do tej części świata. Zaobserwowany poziom sprzedaży był możliwy dzięki rozwijaniu kontaktów handlowych z partnerami z Chin (oraz

¹³ Na początku lat 90. udział sektora rolnego w chińskim PKB kształtował się na poziomie 20%. W latach 2009-2013 zmniejszył się o połowę (World Bank Database, 2016).

¹⁴ Np. produkcja żywności w Korei opiera się w dużej mierze na surowcach importowanych. Ocenia się, że surowce do produkcji łącznie z wyrobami gotowymi stanowią wartościowo około połowę żywności na rynku koreańskim.

¹⁵ Azja jest największym regionem produkcyjnym – posiada 60% udział w produkcji na świecie (FAOStat 2016).

¹⁶ Polska zaczęła eksportować mięso do Chin dopiero w czerwcu 2012 r., kiedy to po szeregu wizyt na szczeblu rządowym do eksportu mięsa drobiowego i wieprzowego dopuszczonych zostało pierwsze 8 firm. W zasadzie od tego momentu Polska mogła pochwalić się najwyższą dynamiką wzrostu eksportu mięsa do Chin na świecie. Tym samym w do 2014 roku stała się jednym z najważniejszych eksporterów mięsa do Chin - nie tylko w Unii Europejskiej, ale i na świecie. Obecnie dostawcami mięsa z Polski są np. Indykpol S.A., Zakłady Drobiarskie „Koziegłowy” Sp. z o.o., „Sokolów” S.A) (Główny Inspektorat Weterynarii, 2016).

z Korei Południowej i Japonii) oraz silnemu popytowi konsumpcyjnemu obserwowanemu na tym rynku¹⁷. Polskie mięso zyskało status cenionego towaru w Chinach, który charakteryzuje się wysoką jakością oraz spełniania standardy potwierdzone certyfikatami wspólnotowymi. Rozwojowi eksportu tych produktów sprzyjała też sytuacja u innych eksporterów, w tym Stanów Zjednoczonych, które znacząco zmniejszyły eksport do Chin z powodu wystąpienia przypadków ptasiej grypy. Korzystna sytuacja eksportowa uległa wyraźniej zmianie w 2014 roku, kiedy w Polsce odnotowano epidemię afrykańskiego pomoru świń (ASF) doprowadzającą do ograniczenia, a w niektórych przypadkach do zablokowania sprzedaży wieprzowiny do krajów azjatyckich¹⁸ (*Analiza wybranych zagadnień...*, 2015). W efekcie wartość tego eksportu, w stosunku do roku poprzedniego, zmniejszyła się średnio o 80%¹⁹ (UNCTADStat, 2016).

pozytywnie należy ocenić wzrost eksportu polskich produktów mleczarskich do Chin, Japonii i Korei Południowej. W 2014 roku, w porównaniu do 2004, przychody ze sprzedaży tej grupy asortymentowej wzrosły odpowiednio trzydziesto-, 3,5- oraz ośmiokrotnie. Wciąż jednak wartość wywozu do tych krajów była marginalna, bo w badanym okresie nie przekroczyła 2% wartości eksportu artykułów mleczarskich z Polski w ogóle (UNCTADStat, 2016). W przypadku Chin zaobserwowany dynamicznie rozwijający się eksport polskich produktów mleczarskich jest konsekwencją przede wszystkim wzrostu populacji i bogacenia się społeczeństwa oraz zmian trybu życia, w tym nawyków żywieniowych. Z kolei Japonia wciąż nie jest w stanie rozwinąć produkcji mleka (w ostatnich latach nawet ją ograniczając) i pozostaje wielkim importerem netto nabiału. Podobnie jest w Korei, gdzie na przestrzeni ostatnich 5 lat zmniejszyła się również produkcja mleka (*Mleko i produkty mleczarskie...* 2014). Należy jednak pamiętać, że co prawda region państw azjatyckich jawi się jako atrakcyjny rynek zbytu dla polskich eksporterów produktów mleczarskich - zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę prognozy FAO-OECD o 5% wzroście konsumpcji tych towarów w Chinach do 2023 roku²⁰ (FAO-OECD, 2014) - jednak konkurencja rośnie i obecni są też na tym rynku dostawcy nowozelandzcy, indyjscy czy amerykańscy, nierzadko bardziej konkurencyjni niż dostawcy z Polski. Nadal jednak dostęp do rynku wybranych państw azjatyckich dla polskich produktów pochodzenia zwierzęcego jest utrudniony na skutek licznych barier para- i pozataryfowych (procedury weterynaryjne, licencje importowe²¹).

¹⁷ Chiny są największym producentem mięsa, ale tylko 2% produkcji jest eksportowane, natomiast import mięsa jest dwukrotnie większy niż eksport. Por. także (Kita 2014).

¹⁸ Tymczasem wszystkie państwa Unii Europejskiej, z wyjątkiem Polski i Litwy, mogły nadal eksportować wieprzowinę do Chin, Korei czy Japonii. W przypadku Korei na spadek eksportu mięsa z Polski wpływ miała także aktywna polityka rządu Korei polegająca na uświadamianiu konsumentów o pochodzeniu produktów zajmujących czołowe miejsca w koreańskiej strukturze konsumpcji (mięso, ryż, kimchi, owoce) i promowaniu żywności pochodzenia koreańskiego (*Rynek mięsny w Republice Korei...* 2010).

¹⁹ Rolę pośrednika „dystrybuującego” polskie mięso w Azji przejął Hongkong, który nie wprowadził embarga na wieprzowinę z Polski.

²⁰ wobec okresu bazowego (2011-2013)

²¹ Obecnie 74 polskie zakłady mleczarskie mają zgodę władz chińskich na dostawy produktów na rynek wewnętrzny tego kraju (np. Bakoma Sp. z o.o., Spółdzielnia Mleczarska "Mazowsze", Spółdzielnia Mleczarska Mlekovita). Do czasu wystąpienia ASF na obszarze Polski 8 zakładów przetwórstwa mięsa wieprzowego mogło eksportować też swoje towary do Chin i 26 do Korei Południowej. W przypadku mięsa drobiowego sprzedawanego do Chin było to 6 zakładów i 1 zakład w odniesieniu do rynku koreańskiego. Z kolei przy eksporcie do Japonii 20 polskich podmiotów zostało zatwierdzonych w zakresie mięsa wołowego oraz produktów z mięsa wołowego (np. Millex Meat Sp. z o. o., Zakłady-Mięsne Mokobody Sp. z o.o., ABP Poland Sp. z o.o) (Zob. Główny Inspektorat Weterynarii, 2016).

Tabela 3. Wartość obrotów polskiego handlu w sektorze rolno-spożywczym z krajami azjatyckimi i jego struktura towarowa w latach 2004-2014 (mln USD, %)

Table 3. The value of Poland's trade of selected agri-food products and commodity structure of Poland's trade with Asian countries in the years 2004-2014 (million USD,%)

Wyszczególnienie	Chiny				Japonia				Korea Pd.			
	2004		2014		2004		2014		2004		2014	
	mln \$	%	mln \$	%	mln \$	%	mln \$	%	mln \$	%	mln \$	%
	Eksport											
0. Żywność i zwierzęta żywe:	5,0	97,3	204,8	99,1	20,2	96,3	36,1	96,8	12,1	98,0	17,7	74,8
Mięso i jego przetwory	1,9	36,5	33,5	16,2	5,3	25,1	21,4	57,4	11,4	92,3	4,4	18,7
Produkty mleczarskie i jaja	1,8	34,3	62,6	30,3	0,6	2,6	1,9	5,1	0,4	2,8	2,8	11,7
Owoce i warzywa	0,8	14,8	2,5	1,2	0,8	3,9	2,1	5,6	0,3	2,6	2,0	8,6
Kawa, herbata, przyprawy	0,4	7,2	82,8	40,1	0,1	0,3	2,6	6,9	0,0	0,1	1,7	7,0
1.Napoje i tytoń	0,1	2,7	1,2	0,6	0,8	3,7	1,0	2,8	0,2	1,9	6,0	25,2
22.Nasiona roślin oleistych	.	0,0	0,6	0,3	.	.	0,1	0,4
4. Oleje poch. roślin. i zwierz.	.	0,0	0,1	0,0	.	.	0,0	0,0	0,0	0,1	.	.
Ogółem	5,1	100,0	206,6	100,0	21,0	100,0	37,3	100,0	12,4	100,0	23,7	100,0
	Udział eksportu rolno-spożywczego w całkowitym eksporcie towarowym											
	0,9	x	9,2	x	12,3	x	5,6	x	17,1	x	4,7	19,7
	Import											
0.Żywność i zwierzęta żywe:	87,8	83,6	288,0	84,9	0,3	39,8	2,3	71,6	0,6	99,6	2,0	39,5
Ryby i przetw.	44,4	42,3	123,9	36,5	0,0	2,1	0,5	14,6	0,3	45,5	0,1	1,6
Owoce i warzywa	24,0	22,9	100,0	29,5	0,1	6,8	0,6	18,2	0,0	0,1	0,2	3,6
Kawa, herbata, przyprawy	13,1	12,4	24,3	7,2	0,0	6,0	0,1	4,4	0,0	0,8	0,1	2,6
Inne produkty	1,0	1,0	10,5	3,1	0,1	13,0	0,8	25,8	0,3	51,1	1,3	25,5
1.Napoje i tytoń	1,7	1,6	40,1	11,8	0,1	18,9	0,6	20,0	0,0	0,4	3,1	60,5
22.Rośliny oleiste	15,4	14,7	8,4	2,5	0,0	0,0	0,0	0,0	.	0,0	.	.
4.Oleje poch. roślin. i zwierz.	0,1	0,1	2,6	0,8	0,3	41,3	0,3	8,3	0,0	0,0	0,0	0,1
Ogółem	105,	100,0	339,1	100,0	0,7	100,0	3,2	100,0	0,6	100,0	5,1	100,0
	Udział eksportu rolno-spożywczego w całkowitym eksporcie towarowym											
	2,6	x	1,5	x	0,0	x	0,1	x	0,1	x	0,1	x

Źródło: obliczenia własne na podstawie Kita (2014) oraz UNCTADStat (2016).

W porównaniu do 2004 roku, na koniec 2014 odnotowano ponad sześciokrotny - do poziomu 2 mln USD - wzrost wartości eksportu do Korei Południowej owoców i warzyw. Nieco mniejszą dynamiką charakteryzowała się sprzedaż tych artykułów na rynku Japonii i Chin, gdzie wpływy eksportowe wzrosły odpowiednio ponad dwu- i trzykrotnie (tab. 3). Przy czym w handlu z Japonią wartość wywozu była ponad dwukrotnie większa niż

z Chinami. Nadal jednak udział uwzględnionych w badaniu państw azjatyckich w eksporcie tych produktów z Polski w skali globalnej nie przekroczył 1%. Jednocześnie tylko z Chinami w zakresie obrotów tą grupą asortymentową Polska utrzymywała w analizowanym okresie znaczne, ujemne saldo bilansu handlowego (tab. 3). Szanse wzrostu polskiego eksportu owoców i warzyw w tym kierunku są ograniczane przez same Chiny, które są największym producentem owoców i warzyw na globalnym rynku (*China produces...*, 2013). W tym kontekście dla polskich eksporterów tej grupy asortymentowej szansą są bardziej dostawy mrozonek niż świeżych produktów. Warto też zwrócić uwagę na względnie silną pozycję Chin jako dostawcy produktów ogrodnictwa. W 2014 roku Polska sprowadziła stamtąd owoce i warzywa za kwotę 100 mln USD (8,5% wartości importu tej grupy w skali krajów trzecich), czyli czterokrotnie więcej niż w roku akcesji do UE. Jednocześnie ta grupa towarowa pochłaniała od 22% do ponad 40% (w 2007 roku) wydatków importowych Polski na pochodzącą z tego regionu Azji żywność. Choć produkty sprowadzane z Państwa Śródka charakteryzują się przewagami cenowymi, to jednak nie zawsze ich jakość odpowiada ogólnie przyjętym międzynarodowym normom (Kita, 2014).

Dla Polski kraje azjatyckie liczą się przede wszystkim jako dostawca ryb i przetworów rybnych. W tym zakresie w latach 2004-2014 obroty Polski z trzema uwzględnionymi w badaniu krajami charakteryzowały się trwałym deficytem. Dostarczały one średnio 13% importu tej grupy towarowej w skali krajów trzecich, z czego za ponad 90% odpowiadały Chiny (UNCTADStat, 2016). Ta grupa asortymentowa w strukturze importu żywności z Państwa Śródka pochłaniała na przestrzeni lat od 35% do prawie 50% wydatków, a wartość jej przywozu w 2014 roku wyniosła 123,9 mln USD (tab. 3). Należy pamiętać, że Chiny (i inne kraje azjatyckie) należą do czołowych eksporterów i importerów tej grupy produktów. Stąd zainteresowanie Polski tą grupą towarową, której odzwierciedlenie stanowi dynamiczny, bo 3-krotny wzrost importu ryb do Polski z Chin, wynika m.in. z popytu rynku wewnętrznego oraz zapotrzebowania na surowiec ze strony polskich zakładów przemysłu rybnego (Kita 2014).

Relatywnie istotne miejsce w strukturze obrotów artykułami rolno-spożywczymi z krajami azjatyckimi latach 2004-2014 miały kawa herbata i przyprawy oraz napoje i tytoń. W pierwszym przypadku do 2013 roku Polska utrzymywała pozycję importera netto. W kolejnym roku za sprawą dziesięciokrotnego (w porównaniu do 2013 roku) wzrostu eksportu do Chin saldo obrotów tą grupą towarową pozostało dodatnie (UNCTADStat, 2016). W tym miejscu warto podkreślić, że produkcja herbaty czy kawy w Polsce posiada swoją specyfikę - towary te, z uwagi na ograniczenia geograficzno-klimatyczne, muszą być sprowadzane z innych krajów, w których występują one naturalnie. Podobne argumenty przemawiają za napojami i tytoniem. Przy czym w tym przypadku wartość wywozu w 2014 roku do wszystkich trzech państw Azji zwiększyła się ponad 7 razy od momentu przystąpienia Polski do UE, jednak była niższa od wartości przywozu prawie 8-krotnie, dlatego saldo wymiany było zdecydowanie ujemne (tab. 3).

Pozycja konkurencyjna wybranych polskich artykułów rolno-spożywczych²² w handlu z krajami azjatyckimi – symulacje w warunkach równowagi ogólnej

Z przeprowadzonych badań wynika, że zarówno w odniesieniu do obrotów mięsem i jego przetworami, jak i mlekiem i artykułami mleczarskimi o korzystnej pozycji konkurencyjnej w 2014 roku na każdym z trzech analizowanych rynków azjatyckich świadczą względnie wysokie wartości wskaźnika relatywnej komparatywnej przewagi eksportu (XRCA) i relatywnej przewagi handlu (RTA). Dodatkowo stan bilansu handlowego (CR) wskazuje, że w roku 2014 wpływy z tytułu zagranicznej sprzedaży produktów pochodzenia zwierzęcego na wszystkich z analizowanych rynkach przewyższały wydatki importowe prawie trzykrotnie ($CR > 100\%$, tab. 4). Z kolei intensywność wewnątrzgałęziowych powiązań handlowych (IIT) w przypadku obu grup asortymentowych na rynkach azjatyckich kształtowała się na poziomie 54%. Warto zwrócić też uwagę na relatywnie wysoki stopień specjalizacji eksportowej (mierzoną wskaźnikiem SI) artykułów mleczarskich na rynku chińskim oraz mięsa i jego przetworów sprzedawanych do Japonii i Korei Południowej. W przypadku mleka i jego przetworów udział tej grupy asortymentowej w całkowitym eksporcie rolno-spożywczym Polski był ponad 20-krotnie wyższy niż przeciętnie w Chinach, podczas gdy udział mięsa był odpowiednio wyższy prawie 9-krotnie w Japonii i 17-krotnie w Korei Południowej (tab. 4). Jednocześnie przeprowadzone symulacje z wykorzystaniem modelu GTAP, wskazują, że tak I wariant bazujący na założeniu o sukcesywnym obniżaniu poziomu ochrony celnej rynków i eliminacji wsparcia finansowego w eksporcie produktów rolno-spożywczych, jak i II - zakładający pełną multilateralną liberalizację handlu rolnego - spowodują, że w perspektywie krótkookresowej korzystna pozycja konkurencyjna obu grup produktów pochodzenia zwierzęcego na rynku chińskim, japońskim i koreańskim zostanie utrzymana. Względnie większych pozytywnych zmian w tym zakresie należy się spodziewać w odniesieniu do wytwarzanych w Polsce produktów mleczarskich. W tym przypadku potwierdzają to m.in. wskaźniki ujawnionych przewag komparatywnych ($RTA > 0$, $XRCA > 1$) ocenione sumarycznie (tab. 4). Wyznacznikiem korzyści osiąganych przez Polskę w handlu tą grupą towarową są także spodziewane wartości wskaźnika pokrycia importu eksportem, informujące o generowanej nadwyżce bilansu handlowego (CR), tym wyższe im większy zakładany stopień liberalizacji światowego handlu. Możliwe do uzyskania wartości wskaźnika CR będą jednak nadal bardzo zbliżone do tych, które Polska odnotowała w 2014 r. przy zachowaniu obecnego poziomu ochrony celnej rynków (tab. 4.) Na wszystkich trzech omawianych rynkach krajów Azji, bez względu na realizowany scenariusz liberalizacyjny, Polska generować będzie także korzystny stopień specjalizacji eksportowej w tym zakresie, choć zazwyczaj będzie on niższy aniżeli, gdyby nie podjęto żadnych prób liberalizacyjnych (tab. 4). Najwyższe wartości wskaźnika SI mogą zostać odnotowane przede wszystkim na rynku chińskim, co z kolei będzie pochodną relatywnie wysokiej dynamiki eksportu tej grupy towarowej w omawianym kierunku (tab. 3). Z prognoz wynika, że, w porównaniu z sytuacją wyjściową, w której brak jest jakichkolwiek działań zmierzających do zniesienia ograniczeń w wymianie handlowej, implementacja obu scenariuszy symulacyjnych przyczynić się może do spadku udziału

²² Do analizy wybrano te grupy asortymentowe, które w 2014 roku stanowiły relatywnie największą część eksportu rolno-spożywczego z Polski kierowanego na rynki wybranych krajów azjatyckich.

wymiany wewnątrzgałęziowej w sektorze mleczarskim (IIT). Jednak utrzyma się on na poziomie zbliżonym do zaobserwowanego w badaniach pozycji konkurencyjnej *ex post* (tab. 4).

Tabela 4. Pozycja konkurencyjna produktów rolno-spożywczych o relatywnie największym udziale w eksporcie Polski do wybranych krajów Azji, w zależności od wariantu liberalizacyjnego w porównaniu z aktualnym poziomem konkurencyjności ($t_0=2014$)

Table 4. The competitive position of agri-food products produced in Poland with the relatively largest share in export on particular Asian markets, depending on the variant of liberalization compared to the current level of competitiveness ($t_0 = 2014$)

Wyszczególnienie	Chiny			Japonia			Korea Pd.		
	2014	wariant A	wariant B	2014	wariant A	wariant B	2014	wariant A	wariant B
mięso, podroby i przetwory mięsne									
SI	3,70	↑	↑	8,48	↑	↑	17,00	↓	↓
CR (%)	270,06	↓	↓	270,06	↓	↓	270,06	↓	↓
XCRA	4,34	↑	↑	10,24	↑	↑	20,77	↓	↓
MRCA	2,02	↓	↓	0,53	↓	↓	0,79	↑	↑
RTA	2,32	↑	↑	9,71	↑	↑	19,98	↓	↓
Ocena sumaryczna	+	+	+	+	+	+	+	+	+
IIT (%)	54,04	↑	↑	54,04	↑	↑	54,04	↑	↑
produkty mleczarskie									
SI	23,01	↓	↓	13,26	↓	↓	7,63	↓	↓
CR (%)	272,89	↑	↑	272,89	↑	↑	272,89	↑	↑
XCRA	25,55	↓	↓	14,67	↓	↓	8,40	↓	↓
MRCA	0,93	↑	↑	2,20	↓	↓	1,81	↑	↓
RTA	24,63	↓	↓	12,47	↓	↓	6,60	↓	↓
Ocena sumaryczna	+	+	+	+	+	+	+	+	+
IIT (%)	53,64	↓	↓	53,64	↓	↓	53,64	↓	↓

wariant A - liberalizacja zgodnie z *draft modalities*, wariant B - pełna, multilateralna liberalizacja handlu rolnego, pole ciemnoszare: niekorzystna wartość wskaźnika z punktu widzenia pozycji konkurencyjnej w porównaniu do t_0 , pole jasnoszare: korzystna wartość wskaźnika z punktu widzenia pozycji konkurencyjnej w porównaniu do t_0 .

Źródło: UNCTADStat (2016), symulacje GTAP, obliczenia własne.

Z kolei w odniesieniu do mięsa i produktów mięsnych zarówno implementacja scenariusza bazującego na całkowitym zniesieniu ochrony celnej rynków krajów i dopłat do eksportu, jak i scenariusza polegającego na stopniowej redukcji stawek celnych pozwoliłaby Polsce na generowanie - wyższego niż w przypadku zachowania *status quo* (tab. 4) - stopnia specjalizacji eksportowej w handlu tą grupą asortymentową z Chinami i Japonią. Jednocześnie tak pierwszy, jak i drugi scenariusz symulacyjny pozwalają stwierdzić, że możliwe do uzyskania wartości wskaźnika CR na wszystkich trzech rynkach będą zbliżone, choć zazwyczaj będą one niższe aniżeli, gdyby nie podjęto żadnych prób

liberalizacyjnych (tab. 4). Także wartości wskaźników ujawnionych przewag komparatywnych ocenionych sumarycznie (XRCA, RTA) wskazują, że oba warianty symulacyjne przyczyniłyby się utrzymania (a w przypadku Chin i Japonii – do wzmocnienia) korzystnej pozycji konkurencyjnej. Należy jednak podkreślić, że potencjalne możliwości eksportowe produktów tej branży mogą zostać osłabione przez rosnącą konkurencję krajów będących największymi producentami i eksporterami mięsa i przetworów mięsnych, oraz przez same państwa azjatyckie, które redukują import poprzez stosowanie licznych ograniczeń o charakterze administracyjnym. Z drugiej strony możliwościom eksportowym polskiego sektora mleczarskiego i mięsnego do Azji sprzyjać będzie kilka czynników. Przede wszystkim należy wziąć pod uwagę kwestie demograficzne oraz siłę nabywczą mieszkańców tego regionu. Dysponując wysokimi (w przypadku Japonii i Korei) oraz rosnącymi (w przypadku szybko rozwijających się Chin²³) dochodami, wywołują oni zmiany w modelu konsumpcji charakteryzujące się wzrostową tendencją spożycia produktów właśnie obu grup asortymentowych (Kita, 2010). Ponadto w zakresie obu grup towarów pochodzenia zwierzęcego uwzględnione w badaniu kraje azjatyckie nie są samowystarczalne, co, w połączeniu z wysokim stopniem ich otwartości na rynek międzynarodowy, implikuje wzrost zależności od importu np. z Polski (Gehlhar, Coyle, 2001; Bigman, 2002). Nie bez znaczenia, w tym kontekście, pozostaje też fakt, że relatywnie wysokiemu wzrostowi dochodów w krajach azjatyckich będzie towarzyszyć stosunkowo niski wzrost gospodarczy w krajach rozwiniętych w nadchodzących latach (FAO-OECD 2010). To, z kolei, może skutkować spowolnieniem tempa konsumpcji żywności per capita w tych ostatnich. Rosnące więc nadwyżki w krajach rozwiniętych gospodarczo oraz utrzymujące się, mimo wzrostu produkcji, niedobory w krajach azjatyckich będą stymulować rozwój handlu zagranicznego produktami pochodzenia zwierzęcego, na które kraje Azji zgłaszają relatywnie największy popyt.

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonej analizy można stwierdzić, że w latach 2004–2014 w skali krajów trzecich rola Chin, Japonii i Korei Południowej w handlu rolno-spożywczym Polski pozostawała niewielka. Niemniej jednak dynamicznie rozwijający się eksport polskich produktów rolno-spożywczych pochodzenia zwierzęcego w kierunku państw tego regionu powoduje, że mogą one jawić się jako atrakcyjny rynek zbytu. W regionie tym bowiem istotna zmiana wzorca konsumpcji żywności i stylu życia rosnącej azjatyckiej klasy średniej w kierunku zachodnioeuropejskiego powodują, że w efekcie konkurencyjne w handlu z krajami azjatyckimi pozostają przede wszystkim wytwarzane w Polsce produkty pochodzenia zwierzęcego z sektora mięsnego i mleczarskiego, a więc te o względnie największym udziale w strukturze polskiego eksportu rolno-spożywczego w tym kierunku. W roku 2014 stanowiły one ponad 62% przychodów Polski z tytułu sprzedaży żywności na rynku japońskim, 46% - na rynku chińskim i 30% na rynku Korei Południowej. Jednocześnie charakteryzowały się one wysokim poziomem przewag komparatywnych i stopniem realizowanej specjalizacji eksportowej. Analiza potencjalnej

²³ Według szacunków w 2017 r. gospodarka chińska przeskoczy amerykańską (mierząc paritetem siły nabywczej) (Hawksworth, Cookson, 2013), a w 2030 r. w Chinach nastąpi wzrost klasy średniej z obecnych 12% do 75% (GHI 2012).

konkurencyjności wskazała natomiast, że w obu wariantach symulacyjnych różniących się zakresem liberalizacji światowego handlu rolnego można spodziewać się utrzymania i/lub poprawy sytuacji konkurencyjnej polskich producentów i eksporterów produktów pochodzenia zwierzęcego na wybranych rynkach Azji, co potwierdziło postawioną we wstępie hipotezę. Z drugiej jednak strony, należy pamiętać, że gdyby doszło do ziszczenia się scenariusza bazującego na stopniowej liberalizacji handlu, obniżeniu uległby poziom ochrony celnej rynku polskiego. W efekcie to Chiny, jako kraj o niższych kosztach wytwarzania i dużym potencjale produkcyjnym w sektorze rolno-spożywczym, uzyskałyby łatwiejszy dostęp do rynku polskiego, co z kolei stanowiłoby pewne zagrożenie konkurencyjne dla polskich producentów żywności. O ile bowiem spośród trzech uwzględnionych w badaniu krajów azjatyckich Chiny są największym odbiorcą polskich produktów z sektora rolnego, o tyle ujemne saldo wymiany z tym krajem, sugeruje, że już teraz można je traktować raczej jako źródło zaopatrzenia. Możliwości rozwoju polskiego eksportu artykułów rolno-spożywczych w kierunku Azji i utrzymania w tym regionie korzystnej pozycji konkurencyjnej będą wypadkową nie tylko potencjału produkcyjnego sektora, ale przede wszystkim przejścia od przewag kosztowo-cenowych do przewag jakościowych i towarzyszącej im dynamicznej kampanii marketingowej, udziale w targach branżowych czy modyfikacji produktów według gustów konsumpcyjnych społeczeństw azjatyckich.

Literatura

- Analiza wybranych zagadnień i tendencji w polskiej produkcji i handlu zagranicznym artykułami rolno-spożywczymi w 2014 r. (2015). FAMMU/FAPA, Warszawa.
- Bigman, D. (2002). *Globalization and the Developing Countries: Emerging Strategies for Rural Development and Poverty Alleviation*, Centre for Agriculture and Biosciences International.
- China produces half of worldwide vegetables and 30% of fruit (2013). Pobrane 23 listopada 2013 z: <http://www.freshplaza.com/article/114950/China-produces-half-of-worldwide-vegetables-and-30-percent-of-fruit>.
- FAO-OECD (2010). *Agricultural Outlook 2010-2019*, Paris:OECD, OECD Publishing, 2010.
- FAO-OECD (2014). *Agricultural Outlook 2014-2023*, Paris:OECD, OECD Publishing, 2014.
- FAOStat (2016). <http://faostat3.fao.org/home/E>, dostęp 02.08.2016.
- Free Trade Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and the Republic of Korea, of the other part, OJ L 127, 14.05.2011.
- Fukase, E., Martin, W., (2016). Who will feed China in the 21st century? Income growth and Food demand and Supply in China, *Journal of Agricultural Economics*, Vol 67, No.1, 3-23.
- Gehlhar, M., Coyle, W. (2001). Global Food Consumption and Impacts on Trade Patterns [in:] Regmi A., *Changing Structure of Global Food Consumption and Trade*, Economic Research Service, U.S. Department of Agriculture, Agriculture and Trade Report. WRS-01-1. Pobrane 18 maja 2016 z: http://www.ers.usda.gov/media/293645/wrs011_1_.pdf.
- GHI (2012). *GAP report. Measuring global agricultural productivity*. Global Harvest Initiative.
- Główny Inspektorat Weterynarii (2016). <http://old.wetgiw.gov.pl>, dostęp 10.06.2016.
- Hawksworth, J., Chan, J. (2013). *The World in 2050. Beyond the BRICs: a broader look at emerging market growth prospects*. PriceWaterHouseCoopers' Report, PricewaterhouseCoopers LLP. Pobrane 7 lipca 2016 z: https://www.pwc.com/im/en/publications/assets/pwc_world_in_2050_report_january_2013.pdf.
- Hertel, T. W., Tsigas, M. E. (1997). *Structure of GTAP, [w:] Global Trade Analysis. Modeling and Applications*, T. W. Hertel (red.). Cambridge University Press, Cambridge.
- Huang, J., Rozelle, S., Rosegrant, M.W. (1997). *China's food economy to the twenty-first century: Supply, demand, and trade*, International Food Policy Research Institute, Washington D.C.
- Kita, K. (2010). The development and the importance of Asian agricultural sector in global economy, *Research Papers of Wrocław University of Economics "Asia - Europe. Partnership or Rivalry?"* No. 126, 220-228.

- Kita, K. (2014). Konkurencyjność polskiego handlu rolno-spożywczego na rynkach krajów spoza Unii Europejskiej, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Kita, K., Poczta, W. (2015). Znaczenie krajów BRIC w handlu artykułami rolno-żywnościowymi Polski [w:] Czyżewski A., Klepacki B., Problemy rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej w pierwszej dekadzie członkostwa Polski w Unii Europejskiej, PTE, Warszawa.
- Lee, H.-S., Duffey, K. J., & Popkin, B. M. (2012). South Korea's entry to the global food economy: Shifts in consumption of food between 1998 and 2009. *Asia Pacific Journal of Clinical Nutrition*, 21(4), 618–629.
- Lipoero, N.I., Geok Lin, K., Angeles-Aqdeppa, I. (2013). Food consumption patterns and nutrition transition in South-East Asia, *Public Health Nutrition*, 16(9), 1637-1643. doi: 10.1017/S1368980012004569.
- Misala, J. (2011). Międzynarodowa konkurencyjność gospodarki narodowej, PWE, Warszawa.
- Mleko i produkty mleczarskie, Raport sygnałny, Zespół Monitoringu Zagranicznych Rynków Rolnych (2014) FAMMU/ FAPA, Warszawa.
- Nosecka, B., Krasowicz, S., Pawlak, K., Kita, K., Zaremba, L. (2012). Czynniki konkurencyjności sektora rolno-żywnościowego we współczesnym świecie, Raport PW nr 54, IERiGŻ, Warszawa.
- Overview Of FTA And Other Trade Negotiations (2016). Pobrane 15 sierpnia 2016 z: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/december/tradoc_118238.pdf.
- Pawlak, K., Kita, K. (2013). Stan i pespektywy rozwoju handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi UE i NAFTA. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* nr 315, t. 2, 75-86.
- Pawlak, K., Poczta, W. (2011). Międzynarodowy Handel Rolny. Teorie, konkurencyjność, scenariusze rozwoju, PWE, Warszawa.
- Revised draft modalities for agriculture. TN/AG/W/4/Rev.4. WTO.
- Rynek mięsny w Republice Korei (2010), suplement analizy Rynku artykułów rolno-spożywczych w Republice Korei, Ambasada RP w Seulu. Pobrane 17 lipca 2016 z: <https://southkorea.trade.gov.pl/pl/analizy-rynkowe/146568,rynek-miesny-w-republice-korei.html.pdf>.
- Stanisz, A. (2007). Przystępny kurs statystyki z zastosowaniem STATISTICA PL na przykładach z medycyny, Tom 2, Statsoft Polska, Kraków.
- Tokoyama, Y, Takagi, S, Ishibashi, K, Chern, WS. (2002). Recent Food Consumption Pattern of Japanese Households: Driving Forces behind Westernization. Selected paper. Annual Meeting American Agricultural Economics Association.
- UNCTADStat (2016). <http://unctadstat.unctad.org/ReportFolders/reportFolders.aspx>, dostęp 10.04.2016.
- World Bank Database, <http://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS>, dostęp 23.07.2016.
- Zhang, W., Wang, Q. (2003). Changes in China's urban food consumption and implications for trade, Paper prepared for presentation at the American Agricultural Economics Association Annual Meeting Montreal, Canada, July 27-30, 2003., Pobrane 14 kwietnia 2016 z: <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/21986/1/sp03zh05.pdf>.
- Zhou, Z., Hongbo, L., Cao, L. (2014). Food Consumption in China: The Revolution Continues, Edward Elgar Publishing.